

Transmiterea memoriei în Europa de Est: relocalizarea teoriei și narativizarea emoției

Abstract. This article discusses the state of the art in the field of memory studies in Eastern Europe, by focusing on three recent contributions: Uilleam Blacker, Alexandr Etkind and Julie Fedor (eds.), *Memory and Theory in Eastern Europe* (2013); Maria Todorova, Augusta Dimou and Stefan Troebst (eds.), *Remembering Communism: Private and Public Recollections and Lived Experience in Southeast Europe* (2014) and Simona Mitroiu (ed.), *Life Writing and Politics of Memory in Eastern Europe* (2015). What these collective volumes have in common is their emphasis on memory transmission and its institutions, carriers and media. Since the Western European memory theories and policies cannot be applied *tale quale* to Eastern Europe, the regimes of memory in this region need theoretical and practical investigation. The question of how memory is embodied and transmitted is still open for debate between theorists, while several concepts are competing for wider recognition in the field.

Keywords: postcommunism, Eastern Europe memory transmission, media of memory, individual experience, life writing, trauma, politics of memory

1. Introducere

Una dintre problemele cardinale ale *memoriei culturale*, dar și ale teoriei generale a culturii, este perpetuarea conținuturilor, a formelor simbolice și a practicilor sociale prin care acestea dintâi sunt concretizate. Pentru noile subdiscipline și teorii grupate sub umbrela *memory studies*, care au cunoscut o diversificare spectaculoasă începând cu anii 2000, transmiterea memoriei de la o generație la alta (Hirsch 2008), la nivelul grupului (J. Assmann 2008), al comunității naționale (Nora 1989), dar și transnațional ori chiar la nivel global („memoria globală” a Holocaustului, de

* Departamentul de Cercetare Interdisciplinar – Domeniul Socio-Uman, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

exemplu), rămâne principala provocare metodologică. O privire diacronică asupra câmpului de studiu¹ arată că, de la ideile fundamentale ale unor Jan și Aleida Assmann și până la dezvoltările recente, trei chestiuni principale revin în discuție și influențează dinamica și recalibrarea teoriilor memoriei colective / culturale. Într-o clasificare sintetică, acestea sunt: (1) stocarea și actualizarea conținuturilor memoriei, prin introducerea binomului arhivă vs. canon (A. Assmann 2008; J. Assmann 2008); (2) canalul de transmitere a conținuturilor memoriei, prin apelul la teoria mediilor și introducerea conceptelor de mediu, mediere și remedializare (Erll and Rigney 2009; Erll 2011) și (3) transmiterea afectelor și a emoțiilor prin „nativul despre patos”² (Hartman, în Hartman & A. Assmann 2014) și fenomenul de „rezonanță” (*resonance*) la nivelul memoriei culturale a încărcăturii emoționale a unor imagini, motive și figuri exemplare (A. Assmann 2011).

Deși unele dintre cele mai importante voci ale discursului academic asupra memoriei, precum Marianne Hirsch (născută în România) sau Svetlana Boym, sunt originare din Europa de Est, această zonă este percepută, atunci când nu e cu totul ignorată de cercetătorii vest-europeni, ca un teritoriu periferic – atât spațial cât și „disciplinar” –, unde regimul teoretizării memoriei rămâne unul *soft*, iar tratamentul ei unul preponderent literar, în special prin intermediul operelor unor Milan Kundera, Péter Esterházy, Herta Müller, Andrej Stasiuk sau Dubravka Ugrešić. Faptul că scriitorii est-europeni sunt, și după 1989, principalii „activiști ai memoriei” (Blacker & Etkind 2013) nu presupune însă în mod necesar asumptia că Estul nu poate lua parte la dialogul disciplinar și la elaborarea politicilor comune decât în calitate de laborator pentru testarea conceptelor sau câmp de aplicație a directivei Uniunii Europene. Rezonanța conceptelor cheie din teoria vest europeană a memoriei în spațiul ex-comunist, ca și impactul pe care ele l-au avut în practica academică și la nivelul politicilor recunoașterii publice și comemorării, este intens discutată, în special în ultimii ani (Todorova 2010; Blacker et al. 2013; Todorova et al. 2014; Mitroiu 2015; Beronja & Vervae 2016; Andersen & Törnquist-Plewa 2016).

Cu toate că, dintre aceste volume, cel puțin două (cele coordonate de Maria Todorova și Simona Mitroiu) dedică ample analize spațiului

¹ Având în vedere vastitatea și expansiunea progresivă a domeniului *memory studies*, am în vedere teoriile europene – sau ale unor cercetători originari din Europa – care vizează subcâmpul memoriei culturale, așa cum este definită de Jan și Aleida Assmann (J. Assmann 2008, A. Assmann 2008).

² Recurg aici la traducerea în limba română a formulei *pathos narrative* propusă de Francisca Solomon (Hartman & A. Assmann 2014).

românesc și au printre autori specialiști români, ele par să nu fi intrat (încă) în circuitul academic autohton, în ciuda interesului din ce în ce mai crescut pentru studiul interdisciplinar și trans-național al postcomunismului, manifestat în România. Voi discuta în continuare trei dintre aceste volume colective, în relație cu problematica transmiterii memoriei și a practicii ei colective în Estul Europei: Uilleam Blacker, Alexandr Etkind and Julie Fedor (eds.), *Memory and Theory in Eastern Europe* (2013); Maria Todorova, Augusta Dimou and Stefan Troebst (eds.), *Remembering Communism: Private and Public Recollections and Lived Experience in Southeast Europe* (2014) și Simona Mitroiu (ed.), *Life Writing and Politics of Memory in Eastern Europe* (2015). Fiecare dintre acestea propune un unghi de vedere comparatist și abordează chestiuni cu rol decisiv în edificarea unor culturi ale amintirii în statele ex-comuniste, precum: provocările metodologice ridicate de caracterul exploziv și contradictoriu al memoriei colective de după 1989 (Blacker et al.), amintirea comunismului și resurecția (n)ostalgiei (Todorova et al.) sau mediatizarea și sancționarea la nivel social a narativului despre traumă (Mitroiu).

2. Teoria ca practică a producerii memoriei

În introducerea volumului *Memory and Theory in Eastern Europe*, Blacker & Etkind caracterizează memoria estică – investigată prin studii de caz despre Polonia, Rusia, Ucraina, dar și Letonia și Belarus – prin câteva trăsături comune: caracterul „fluid”, „controversat”, „dificil”, chiar „volatil” al memoriei colective; substituirea formelor monolitice, „fixate în piatră” (Tony Judt) ale comemorării trecutului prin monumente și muzee cu forme dinamice, mai versatile, dar și mai instabile ale amintirii publice: texte, opere de artă, locuri de interacțiune socială, rețele digitale; un „exces de memorie” în ceea ce privește prelucrarea traumei, care devine amintire obsedantă. Pornind de la aceste premise, studiile grupate în cele patru părți ale lucrării – primele două cu caracter preponderent conceptual, iar ultimele două cu un focus regional mai aplicat – urmăresc relocalizarea teoriei în Est și rolurile care revin actorilor sociali din aceste state – istorici, scriitori, artiști – ca transmițători și „activiști ai memoriei” (Jay Winter). Această situație aparte, în care funcția arhivelor, instituțiilor și a politicilor de stat este preluată, în lipsa unui cadru oficial pentru amintirea colectivă, de persoane singulare, a caracterizat, observă Blacker & Etkind, Estul Europei și în timpul Războiului Rece, când principalii „specialiști ai memoriei” estice sunt teoreticienii și istoricii vest europeni. În acest sens, teoria generează și / sau influențează praxisul memoriei.

În eseu introductiv, Aleida Assmann reia ideea Holocaustului ca mit fondator al Uniunii Europene pentru a evalua locul memoriei Gulagului în mediatizarea și acceptarea publică a suferințelor provocate de nazism și stalinism, propunând o soluție integratoare: „memoria terorii staliniste nu trebuie să ducă la *relativizarea* memoriei Holocaustului”, iar „memoria Holocaustului nu trebuie să ducă la *trivializarea* memoriei staliniste” (Blacker et al. 2013, 33). Analizând memoria stalinismului în spațiul ex-sovietic, Assmann observă că amintirea Gulagului este una „naționalizată”, de tip „arhivă”, lipsindu-i tocmai narativitatea, posibilitatea de a fi transmisă prin narațiuni încărcate emoțional. Complementaritatea dintre arhivă și narativizarea memoriei pentru a deveni, astfel, comunicabilă publicului larg, este susținută și de Jay Winter în al doilea studiu din volum, iar Uilleam Blacker discută, în partea a treia a cărții (*Mourning Matters*) conceptul de postmemorie (Hirsch 2008) a celorlalți – cei dispăruți, exterminați, alungați – prin „aproprierea imaginativă a urmelor textuale, topografice și materiale” ale acestora. Articolele teoretice grupate în secțiunea a doua (*Postcolonial, Postsocialist*) urmăresc tensiunea dintre canonul disciplinar al studiilor postcolonialiste și cel din *memory studies*, încercând să explice „eșecul” colaborării lor în special prin două motive: neglijarea categoriilor memoriei în teoria (post)colonialistă (Michael Rothberg) și slaba aderență în statele postsocialiste a paradigmei postcoloniale, care poate reprezenta un model de construcție al memoriei culturale în Estul Europei (Dirk Uffelmann). În opinia lui Rothberg, teoria memoriei culturale elaborată de Jan și Aleida Assmann are în centru ideea de *canon*, ceea ce exclude „arhivele alternative sau formele non-canonice ale tradiției”, perpetuând în același timp structurile de dominație ale modelului imperialist, prin accentul pus pe asigurarea coerenței la nivelul unei culturi / civilizații (Blacker et. al 85). Perspectiva sa este criticabilă pentru aplicarea unui model funcțional intern al memoriei culturale la scară geopolitică. Cu toate acestea, conceptul de „memorie multidirecțională” (*multidirectional memory*) propus de Rothberg pentru analiza similitudinilor între amintirile traumatice ale unor experiențe colective precum Holocaustul, colonialismul sau sclavia, aflate într-o relație dialogică (susținută prin ecouri intertextuale sau experiențe individuale similare), rămâne o soluție metodologică pentru deregionalizarea și globalizarea memoriei est-europene.

Ultima secțiune a volumului, dedicată statutului rețelelor digitale în construirea și transmiterea memoriei unor evenimente istorice (în special Al Doilea Război Mondial) prin implicarea subiectivă a utilizatorilor din

Rusia și Ucraina evidențiază importanța mediului în practica publică a memoriei (Ellen Rутten) și rolul de „sferă publică alternativă” (Andriy Portnov) a mediilor digitale în spațiul post-sovietic (Ilya Kalinin). Configurațiile memoriei digitale în Estul Europei, inclusiv sub aspectul *digital divide* (în Ucraina și Rusia, utilizatorii folosesc Vkontakte și nu Facebook), a rămas până foarte recent (Beronja & Vervaeet 2016; Andersen & Törnquist-Plewa 2016) o zonă albă pe harta *digital memory studies*. Faptul este cu atât mai surprinzător cu cât mediile digitale au o funcție activă în dezbateră și apropierea / respingerea trecutului recent, ca și în crearea unor arhive publice ale memoriei negative, respinse la nivel oficial (de exemplu, memoria Gulagului în Rusia, susținută de rețeaua online Memorial).

3. Amintirea comunismului și resurecția nostalgiei

Remembering Communism este un proiect desfășurat, începând cu anii 2000, sub conducerea Mariei Todorova și cu participarea unor specialiști (în cea mai mare parte istorici) din Estul Europei. În afara volumului în discuție, în cadrul proiectului au apărut alte două contribuții colective, dedicate genurilor reprezentării comunismului (Todorova 2010) și nostalgiei post-comuniste (Todorova and Gille 2010). Principalul plus al ultimei cărți din serie, *Remembering Communism: Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*, este cadrul teoretic comun diferitelor analize și studii de caz dedicate Bulgariei, României, Poloniei și fostei Germanii de Est. (Din acest punct de vedere, decupajul geografic al titlului, Europa de Sud-Est, este impropriu, de vreme ce statele care fac obiectul analizei aparțin mai degrabă Europei Central-Estice.) Spre deosebire de Blacker et al., volumul coordonat de Todorova nu își propune ca obiectiv și o discuție meta-teoretică a conceptelor folosite – preluată în special de la Jeffrey K. Olick, Jan și Aleida Assmann – deși ideea unei memorii europene divizate între Est și Vest rămâne, și aici, una centrală, sintetizată prin formularea istoricului Charles Maier „memoria fierbinte a nazismului versus memoria rece a comunismului” (apud Todorova 2014, 3). Implicarea subiectivă a autorilor în studiile pe care le semnează, explicit marcată în avantextele însoțitoare, poate fi văzută, astfel, ca un act manifest de a „dezgheța” memoria comunismului prin amendarea teoriei cu ajutorul amintirilor și a experienței personale.

Transformarea comunismului în obiect de studiu este motivată încă din introducere prin mai multe argumente: 1) cel sociologic al scăderii

constante a numărului de persoane care dețin amintiri directe din socialism; 2) argumentul pragmatic conform căruia „modul în care comunismul este perceput și evaluat reprezintă un indicator al diferitelor viteze de ieșire din comunism” (Todorova 2016, 16); 3) argumentul empiric al hiatusului între *memoria canonică* a comunismului, construită la nivelul opiniei publice, și *experiența individuală* a fostului regim. Pe acest ultim argument se sprijină și ideea directoare a volumului. Memoria comunismului este negociată între doi poli, construcția publică a acestuia pe baza informațiilor din arhivele fostelor regimuri / dictaturi socialiste vs. amintirile personale, adesea marcate de nostalgia după formele de interacțiune și viață cotidiană de dinainte de 1989. O astfel de opoziție binară între „canonul” amintirii negative a comunismului (Cristina & Dragoș Petrescu) și contra-memoria nostalgică (Milla Mineva; Andi Mihalache) se dovedește însă simplificatoare chiar în raport cu diversitatea formelor amintirii analizate în prezentul volum.

Obiectivul primei secțiuni este prezentarea comparativă a bibliografiei, instituțiilor și proiectelor alternative naționale prin care este construită memoria comunismului în Germania unificată (Thomas Lindenberger; Stefan Troebst), România (Cristina și Dragoș Petrescu), Bulgaria (Iskra Baeva & Petya Kabakchieva) și Polonia (Izabella Main). Studiile de caz grupate aici pun în lumină practici metodologice naționale destul de diferite, în special sub două aspecte: cel al asimilării / relocalizării teoriei și cel al implementării politicilor publice de recunoaștere, condamnare, comemorare a trecutului comun (Holocaustul, Gulagul, național-socialismul). În Germania reunificată, deschiderea rapidă și simultană a arhivelor fostului regim a condus la o transparentizare a trecutului care, stimulată și de gestionarea publică a acestuia prin politici unitare, a dus relativ rapid, la „epuizarea” sa ca obiect de studiu internațional (Lindenberger). În România și parțial în Bulgaria, situația este aproape inversă, în sensul că întârzierea desecretizării arhivelor și a unei legi funcționale a lustrației a favorizat emergența unor forme alternative de recuperare a memoriei, susținute de societatea civilă și de personalități publice. Polonia rămâne un caz aparte, unde implementarea modelului vest german (cu care împărtășește memoria negativă a Holocaustului) a favorizat apariția unei culturi a amintirii comunismului mai devreme decât în celelalte state ale regiunii.

Următoarele șase secțiuni grupează studii despre construcția memoriei comunismului la nivelul mai multor sfere sociale, instituții și medii: *popular cultural* (Milla Mineva în secțiunea II), viața cotidiană (Smaranda Vultur, Andi Mihalache, Simina Bădică în secțiunea II), școala

(Cătălina Mihalache, Albena Hranova în secțiunea III), mediul profesional și formele de voluntariat socialiste (secțiunea IV), rețeaua poliției secrete (secțiunea V), discursul istoric despre comunism (Liliana Deyanova, Iliana Marcheva în secțiunea VI) și mediile alternative de reprezentare / comemorare (secțiunea VII), precum filmul (Dragoș Petrescu), manifestațiile publice (Nikolai Vukov) sau rețelele sociale (Cristina Petrescu). Dat fiind caracterul marcat interdisciplinar al proiectului, absența literaturii și a presei (cu excepția contribuției lui Vasil Markov), două dintre mediile cele mai dinamice ale memoriei culturale, din analiza câmpului amintirii comunismului rămâne o lipsă importantă a volumului, indicând în același timp și o limitare metodologică. Înainte de a erupe în spațiul virtual, în jurul anului 2000, prin „colectarea” digitalizată a mărcilor comerciale și a simbolurilor socialismului (Cristina Petrescu), nostalgia ca memorie subiectivă, experimentală, a comunismului s-a manifestat în literatura scriitorilor din Europa de Est și fosta RDG (Dubravka Ugrešić, Dan Lungu, Thomas Brussig).

4. Textualizarea memoriei: micro-discursuri și metanarațiuni

Volumul coordonat de Simona Mitroiu, *Life Writing and Politics of Memory in Eastern Europe*, răspunde acestei carențe a câmpului de studiu prin accentul pus pe narațiune (*narrative*), ca principal „instrument cultural” (J. Wertsch) al „re-externalizării, articulării și transmierii” (Shoshana Felman & Dori Laub) memoriei traumatice. Rolul narativului despre patos (Hartman 2014) sau al textualizării traumei (Felman & Laub 1992) în construirea postmemoriei celorlalți (Blacker, în Blacker et al.) este una dintre principalele direcții în *memory studies*, dar aplicațiile comparatiste asupra memoriei traumatice a Estului Europei rămân încă reduse numeric. Studiile de caz din prezentul volum corelează trauma cu teritoriul est-european, analizând în special narațiuni ale deportării și dezrădăcinării unor populații și etnii în perioada din timpul și de după Primul Război Mondial sau din anii 90, pentru spațiul ex-iugoslav. Povestirile de viață individuale ale celor dislocați sunt puse în relație cu eforturile reprezentanților acestor grupuri de a-și articula public propriul narativ despre patos sau propria narațiune eroizantă, și cu politicile de negare, uitare sau comemorare a evenimentelor istorice care le-au generat. Sunt analizate mărturiile despre Gulag ale deportaților polonezi (Lidia Zessin-Jurek) sau estonieni (Aigi Rahi-Tamm), discursurile naționaliste din statele fostei Iugoslavii (Borislava Manojlovic; Michele Frucht Levy), dar și contra-narațiunea teritoriilor marginale ale Europei, sfidătoare față

de miturile totalizante și progresiste ale acesteia, asumată de scriitorului polonez Andrej Stasiuk (Katarzyna Kwapisz Williams).

Plecând de la asumția că „memoria implică o structură narativă a trecutului amintit”, care „nu se bazează doar pe cunoaștere directă, ci și pe imaginație și empatie”, Mitroiu et al. investesc procesele narativizării cu funcții care operează la nivele diferite: 1) cel psihologic și social – cogniția, memoria (configurarea narativă a propriului trecut), auto-identificarea (narațiunea biografică individuală); 2) cel discursiv – structura retorică a narațiunii autobiografice, textualizarea experiențelor individuale; 3) nivelul politic – „narațiunea colectivă creată în timp pentru a face față unui eveniment traumatic, [...] narațiunile istorice educative, dar și contra-narațiunile marginale” (Mitroiu 2015, 6). Narațiunea funcționează așadar ca un concept umbrelă, dar cele trei secțiuni ale cărții ilustrează în mod convingător regimurile diferite ale acesteia.

Partea I (*Narratives of Belonging*) investighează rolul literaturii în crearea unor „micro-discursuri ale memoriei” (Irene Sywenki) în dezacord cu marile narațiuni istorice și politice (Lyotard). Analizând spațiul literar post-totalitar din Ucraina și Polonia dintr-o perspectivă care îmbină studiile postcolonialiste cu geocritica, Sywenki observă „geograficitatea” unor scriitori ca Stasiuk sau Iurii Andrukhovych și atașamentul lor față de ruinele (post)comuniste, spații-fantomă ale unei civilizații dispărute. Studiile din secțiunea a II-a (*Life Histories and Representations of Trauma*) au în atenție emergența mărturiei traumatice sau a „povestirilor vieții” în spațiul public, receptarea lor conflictuală și transmiterea lor în cadre instituționale, precum instituțiile de învățământ (Borislava Manojlovic). Aigi Rahi-Tamm analizează pierderea interesului public în general și al istoricilor în special pentru mărturiile traumatice ale estonienilor care au trecut prin experiența deportării în Gulagul sovietic. Fenomenul este comun mai multor culturi din spațiul est-european, prin care și România. Crearea unui cadru social propice mărturiei și recunoașterii traumei celorlalți / a vinii colective este direct dependentă de politicile memoriei elaborate la nivelul fiecărui stat. În acest sens, partea a III-a a volumului în discuție (*Political Change and Responsibility*) urmărește impactul politicilor care reglementează memoria trecutului în statele postcomuniste: justiția tranzițională, legea lustrației, democratizarea instituțională, desecretizarea numelor foștilor colaboratori ai poliției politice. Discutând percepția colectivă a figurii informatorului în România postcomunistă, Raluca Ursachi diagnostichează mecanismele stigmatizării și excluderii publice ca „reacție a societății la imobilitatea instituțională”. În Estul Europei, competiția pentru obținerea recunoașterii

publice este una acerbă și violentă, în care narativul despre traumă, ideologiile naționaliste, discursurile politice și ale mass-media, contra-narațiunile literare fac aproape inoperabil binomul arhivă vs. canon și constituie un obiect de studiu prin excelență fluid.

5. Concluzii

În încheiere, câteva observații pot fi făcute cu privire la metamorfozele teoriei memoriei și la practicile sociale ale acesteia în Europa de Est. (1) Având în vedere emergența relativ recentă a câmpului *memory studies* în statele din regiune (cu excepția Poloniei, unde există deja o tradiție), instituțiile de educație și spațiul academic, ca „zone” de interpretare și canonizare a narațiunilor memoriei colective / culturale, pot influența transmiterea acestora la nivel social și elaborarea unor noi politici ale memoriei (Mitroiu 2015). (2) Există încă subcâmpuri neglijate în analiza restituirii, arhivării și circulației conținuturilor memoriei în Estul Europei, precum rețelele digitale (care îndeplinesc un rol multiplu mai ales în statele ex-sovietice) și literatura de ficțiune sau arta performativă. Acest deficit metodologic este parțial suplinit de abordările comparative recente, precum *Post-Yugoslav Constellations: Archive, Memory and Trauma in Contemporary Bosnian, Croatian and Serbian Literature and Culture*, editat de Beronja & Vervaeke și *Disputed Memory. Emotions and Memory Politics in Central, Eastern, and South-Eastern Europe* editat de Andersen & Törnquist-Plewa, ambele apărute la editura Walter de Gruyter în 2016. (3) Ultima observație, valabilă atât pentru teoria vest europeană, cât și pentru aplicarea ei în mediul academic din Estul Europei, vizează critica principalelor concepte folosite pentru explicarea proceselor de transmitere a memoriei: *vehicul* (Birgit Neumann, în Erll and Rigney 2009), *mediu* (Erll 2011) sau narațiune (*narrative*) (Mitroiu 2015). Ceea ce se poate reproșa acestor concepte este caracterul lor prea lax: de exemplu, pentru Astrid Erll, atunci când investighează medierea literară a memoriei colective, *mediul* este echivalent, simultan, cu literatura în ansamblul ei, cu genurile acesteia (epicul, liricul) și cu speciile literare (romanul istoric, poemul romantic). Concomitent, Erll folosește conceptul cu accepțiunile lui din mediologie, dar și cu referire la mediile de masă din societățile actuale. În același mod, conceptul de narațiune (*narrative*) acoperă un spectru larg al proceselor de structurare, textualizare și canonizare în spațiul public a memoriei individuale / colective, de la narațiunea identitară la genurile autobiografice și la narațiunile istorice și politice oficiale (Mitroiu 2015).

O altă critică vine dinspre o „veterană” a studiilor despre memorie, Aleida Assmann, și se referă la neglijarea dimensiunii afective și emoționale în modelul constructivist-funcționalist al transmiterii memoriei, propus de către Astrid Erll și bazat pe procesele de mediere și remedializare (Assmann 2011). Această observație este cu atât mai relevantă pentru subiectul discuției noastre, dacă acceptăm faptul că memoria „estică” se caracterizează printr-un exces de emoție (Blacker & Etkind 2013; Andersen & Törnquist-Plewa 2016), generat de confruntarea violentă, conflictuală cu trecutul. În intervenția sa “Impact and Resonance: Towards a Theory of Emotions in Cultural Memory”, Aleida Assmann propune conceptul de *cultural patterns* (pattern-uri culturale) pentru a explica rezonanța unor „motive stabile” și „structuri repetitive” la nivelul unei anumite comunități, ca „imagini profund internalizate cu care membrii respectivei comunități văd, experimentează, valorizează și se interpretează unii pe alții sau diferitele situații, experiențe și evenimente” (Assmann 2011). Orice viitoare teorie a memoriei care va urmări să explice fenomenele și procesele amintirii în Estul Europei trebuie să includă și componenta emoțiilor, justificată atât de exigențele unei abordări integratoare, cât și de specificitatea unui spațiu în care răsul și uitarea se conjugă cu trauma și amintirea obsedantă.

Referințe

- ANDERSEN, Tea Sindbæk & Barbara TÖRNQUIST-PLEWA. 2016. “Introduction: Disputed Memories in Central, Eastern, and South-Eastern Europe”. In *Disputed Memory. Emotions and Memory Politics in Central, Eastern, and South-Eastern Europe*, edited by Tea Sindbæk ANDERSEN & Barbara TÖRNQUIST-PLEWA, 1-18. Berlin: Walter de Gruyter.
- ASSMANN, Aleida. 2008. “Canon and Archive”. In *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, edited by Astrid ERLL, Ansgar NÜNNING, 97-108. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- ASSMANN, Aleida. 2011. “Impact and Resonance. Towards a Theory of Emotions in Cultural Memory”. Södertörn Lectures 6.
- ASSMANN, Jan. 2008. “Communicative and Cultural Memory”. In *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, edited by Astrid ERLL, Ansgar NÜNNING, 109-118. Berlin: Walter de Gruyter.
- BERONJA, Vlad & Stijn VERVAET. 2016. “Introduction”. In *Post-Yugoslav Constellations: Archive, Memory and Trauma in Contemporary Bosnian, Croatian and Serbian Literature and Culture*, edited by Vlad BERONJA & Stijn VERVAET, 1-20. Berlin: Walter De Gruyter.

- BLACKER, Uilleam, Alexandr ETKIND & Julie FEDOR. (eds.). 2013. *Memory and Theory in Eastern Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- ERLL, Astrid. 2011. *Memory in Culture*. Translated by Sara B. Young. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- ERLL, Astrid and Ann RIGNEY. 2009. "Introduction: Cultural Memory and its Dynamics". In *Mediation, Remediation and the Dynamics of Cultural Memory*, edited by Astrid ERLL and Ann RIGNEY, 1-11. Berlin: Walter de Gruyter.
- FELMAN, Shoshana and Dori LAUB. 1992. *Testimony: Crises and Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. New York: Routledge.
- HARTMAN, Geoffrey și Aleida ASSMANN. 2014. *Viitorul amintirii și Holocaustul*. Traducere de Francisca Solomon. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- HIRSCH, Marianne. 2008. "The Generation of Postmemory". *Poetics Today* 29 (1): 103-128.
- MITROIU, Simona (ed.). 2015. *Life Writing and Politics of Memory in Eastern Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- NORA, Pierre. 1989. "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire". *Social Representations* 26: 7-24.
- TODOROVA, Maria (ed.). 2010. *Remembering Communism: genres of representation*. New York: Social Science Research Council.
- TODOROVA, Maria & Zsuzsa GILLE. 2010. *Post-Communist Nostalgia*. New York: Berghan Books.
- TODOROVA Maria, Augusta DIMOU & Stefan TROEBST (eds.). 2014. *Remembering Communism: Private and Public Recollections and Lived Experience in Southeast Europe*. Budapest: CEU Press.